

ENDÜLÜS'ÜN YIKILIŞ SÜRECİNDE ÖNE ÇIKAN BAZI HUSUSLAR*

Doç. Dr. Mehmet ÖZDEMİR

İspanya'nın fethi, ilk dönem İslâm fetihlerinin son halkasını teşkil eder. İslâm tarihinde Endülüs¹ adıyla yerini alan bu ülkede müslümanların siyasî varlığı 1492 senesine kadar tam 781 sene, bir diğer deyişle yaklaşık sekiz asır sürdü. Tarihçilerin büyük çoğunluğu, umûmiyetle, bu sekiz asrı, siyasî iktidarı elinde bulunduran hânedanları göz önünde bulundurarak Vâliler (715-756), Endülüs Emevîleri (756-1031), mülûkü't-tavâif (1031-1090), Murâbitlar-Muvahhidler (1090-1248) ve Nasrîler (1238-1492) şeklinde beş döneme ayırmaktadırlar. Bazı tarihçiler ise, haklı olarak Murâbitlar'la Muvahhidler'i ayrı dönemler olarak tasnif etmekte, dolayısıyla da dönem sayısı altıya çıkmaktadır.

Endülüs tarihi, âdet halini almış bu bölümlenmenin yanında, müslüman hâkimiyetinin gücü bakımından da tasnif edilebilir. Bu açıdan bakıldığında şu dört ana dönemle karşılaşmak mümkündür:

I- Üstünlük Dönemi.

II- Savunma ve Yıpranma Dönemi

III- Gerileme ve Yıkılış Dönemi

IV¹ İmha Dönemi

I- Üstünlük Dönemi: Bu dönem Endülüs'ün fethiyle başlar. Bilindiği gibi 711 senesinde İspanya'ya giren İslâm orduları, üç sene zarfında bu

* Bu makale Endülüs Müslümanları Simpozyumu (Ankara 1992)'da sunulan "Endülüs'ün Yıkılış Süreci Üzerine Mülâhazalar" isimli tebliğin gözden geçirilmiş şeklidir.

1. "Endülüs" (Ar. el-Endelus) isminin menşei konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Mamafih, bu ismin Kuzey Afrika'ya geçişlerinden önce İspanya'nın *Baetica* (Bética) bölgesinde hüküm süren *Vandallar* (Vandals/Vandalus)'ın kendilerine nispetle bu bölgeye verdikleri -ya da verilen- "*Vandalucia*" adından neşet etmiş olabileceği, en fazla kabul gören görüştür. Bkz. E. Lévi-Provencal, *España Musulmana*, Madrid 1987, IV, 45; A. Tahir Mekki, *Dirasât Endelusiyye*, Kahire 1980, s. 5-34. Bazı müslüman coğrafyacılar göre ise, "Endülüs" ismi, Nuh tufanından sonra İspanya'ya yerleşen "*Endeliş*" kavminden gelmektedir. Bkz. el-Bekrî, *el-Mesâlik*, Beyrut 1968, s.57-73; el-Hımyerî, *er-Ravd*, Kahire (?), s.10. Ancak müslüman coğrafyacıların aktardığı bu bilgiyi tarihi gerçeklerle bağdaştırmak mümkün değildir.

ülkenin fethini tamamlamış², daha sonraki yıllarda Preneleri aşarak Avrupa'nın fethine koyulmuştur. Nitekim 732 senesine gelindiğinde, İspanya'dan başka Güney Fransa'nın büyük bir bölümü de İslâm hakimiyetine girmiş ve müslümanlar bugünkü Paris'in 100 km. kadar yakınına bulunuyorlardı.

756 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin kurulması, Endülüs'ü Abbasîler'e bağlı bir uç vilayet olmaktan çıkarıp, siyasi gücü ve çatısı her geçen gün pekişen, X. yüzyıla gelindiğinde bölgesinin en güçlüsü olan bir devlet konumuna kavuştu. Bu yüzyılda III. Abdurrahman ve II. Hakem gibi Endülüslü sultanların isimleri zikredildiğinde, onların sırf Endülüs müslümanlarının halifeleri oldukları değil, kuzeydeki hristiyan İspanyol kralıklarının ve Kuzey Afrika'daki bazı müslüman Berberi hanedanların efendileri oldukları da çağrışım yapıyordu. İşte bu güç ve nüfûzdur ki, kendisini müslümanların birliğini temsil etmek üzere *halife* ilan eden III. Abdurrahman'a, kendi sülalesi dışında hiç kimsenin bu ünvanı kullanma hak ve gücüne sahip olmadığını söyleme cesaretini vermişti³. Onun "hiç kimse" derken kastedtiği, Abbasî ve Fatimî halifelerinden başkası değildi. Keza Endülüs Emevî Devleti'nin sahip olduğu yine bu aynı güç ve nüfuz, Kuzey Afrika'yı Şifileştirmek için varını yoğunu harcayan Fatimîler'i Mısır'a sürmüş⁴; Bizans İmparatorlarını, Almanya ve

2. Endülüs fâthileri Musa b. Nusayr ve Tanık b. Ziyad, 714 senesinde Şam'a dönerken Endülüs'de fethedilmemiş topraklar olarak sadece doğudaki Tudmir ile Kuzeydeki dağlık Asturias bölgeleri kalmıştı. Musa'nın yerine Endülüs'ün idaresini üstlenen eğlu Abdulaziz'in ilk işi, Tudmir'i zaptetmek oldu (714-5). Bilahere Anbese b. Süheym el-Kelbî'nin valiliği sırasında (102-107/721-725) Asturias bölgesinin fethi için teşebbüste bulunulmuş, ancak bölgenin çok kayalık olması ve fazla bir nüfus barındırmaması gibi sebeplerle bu teşebbüse son verilmiştir. Bir rivayete göre, müslümanlar burasını kuşatma altına aldıklarında üç yüz hristiyan bulunuyordu. Bilahere bunların sayısı otuzu erkek ve onu kadın olmak üzere kırk kişiye düştü. Bunun üzerine müslümanlar: "Hepisi otuz erkek, Artık bunlar bize zarar veremezler" diyerek kuşatmayı kaldırmışlardır. Daha sonra görüleceği üzere, Endülüs'ü zevâle götürecektir süreci başlatan işte bu otuz kişi olmuştur. Bkz. *Ahbâr Mecmû'a* (nşr. İ. el-Ebyarî), Kahire 1981, s.34; H. es-Sûfî, *Târihu'l-Arab fi'l-Endelus*, Camiatu Karyûnus 1980, s.222.

3. Endülüs Emevî hükümdarları M. 929 senesine kadar kendileri için "Emir" sıfatını kullanmışlardır. İlk kez III. Abdurrahman 929 senesinde halifeliğini ilan etmiş, böylece Endülüs Emevî Emirliği, Halifelîğe dönüşmüştür. Halifelik ilanı için bkz. İbn Hayyan, *El-Muktebes-V* (nşr. P. Chalmetâ-F. Corriente-M. Subh), Madrid 1979, s.241 vd.; *Cronica anónima* (nşr. E. Lévi-Provençal-E.G.Gomez), Madrid 1950, s.78-79.

4. Fatimîler Devleti, Merkezî Mağrib'de 909 senesinde kuruldu. İlk halifeleri Ebû Ubeydullah el-Mehdî'ye nisbetle "Ubeydîler" olarak ta adlandırılmaktadırlar. Şifilik propagandası temel hedefi olduğu için, bu devlet doğuşundan itibaren yayılmacı bir siyaset takip etmiştir. Bu siyasetin tabii bir sonucu olarak bölge bir Sünnî-Şii çatışmasına sahne olmuştur. O sırada Mağrib'in en güçlü devleti Endülüs Emevîleri olduğu için, işaret edilen çatışma esas itibarıyla bu iki devlet arasında cereyan etmiştir. Neticede Fatimîler bu mücadelenin mağlup tarafı olmuşlar ve Kuzey Afrika'daki nüfuzlarını kaybederek 971 senesinden itibaren Mısır'a çekilmek zorunda kalmışlardır. Bkz. Abdülaziz Salim, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye (?), s.508-548.

Danimarka hükümdarlarını Kurtuba ile siyasî ilişkiler kurmaya sevk etmişti⁵.

Ne var ki, siyasî gücü, yakaladığı refah seviyesi ve sağladığı medenî gelişmeyle gözleri kamaştıran ve değil yıkılacağına, zayıflayacağına bile kimsenin ihtimal vermediği bu devlet, bir devlet hayatı için göz açıp kapama müddeti kadar kısa sayılabilecek yirmi senelik bir sürede çökme noktasına geldi ve çöktü (1031).

II. Savunma ve Yıpranma Dönemi: 1031 senesindeki çöküşle Endülüs için artık siyasî ve askerî anlamda üstünlük dönemi sona erdi. Zira Emevî Devleti'nin çöküşü neticesinde, ülke bir bölünme süreci yaşadı. Bu bölünme, İspanya'da daha önce müslümanlar lehine olan güç dengesinin bozulmasına ve hristiyan İspanya lehine dönmesine sebep oldu. Endülüs müslümanları bundan sonra esas itibarıyla elde olanı muhafaza etmekle meşgul oldular. Ne var ki, ilerleyen zaman, onların bunu da beceremeyeceklerini ortaya koydu. Kuzeydeki İspanyol krallıklarından kaynaklanan siyasî, askerî ve ekonomik baskılar, ülkedeki olumsuz etkilerini iyice hissettirmeye başladı. Daha XI. yüzyılın sonlarında gerçekleşebilecek topyekün bir hristiyan işgali, Kuzey Afrika'dan yardıma gelen önce Murâbitlar'ın sonra da Muvahhidler'in gayretleriyle önlenemedi.

III. Gerileme ve Çöküş: Murâbitlar'ın ve Muvahhidler'in Endülüs'e geçişleri, az önce de ifade edildiği gibi, hristiyan işgalini geciktirmekle beraber, 1031 senesinde Emevî Devleti'nin çöküşüyle içine düşülen bölünme olgusunu ortadan kaldıramadı. Bu keyfiyet hristiyan İspanya'yı yeniden harekete geçirdi ve Muvahhidler idaresinin Endülüs'deki gücünü yitirdiği 1227 senesinden 1250 senesine kadar geçen 23 senelik süre zarfında; Kurtuba, İşbiliye, Belensiye, Ceyyân, Tudela, Sarakusta, Mârîde, Mursiye gibi İslâm şehirleri birbiri ardına hristiyan egemenliğine geçti. Müslümanların elinde sadece Gırnata ve civarı kaldı. Böylece, bir zamanlar Paris önlerine kadar uzanan İslâm hakimiyetinin Avrupa'daki sınırları, şimdi sadece Gırnata topraklarını içine almaktaydı. Bu hakimiyet, bütün menfî gelişmelere rağmen 1492 senesine kadar iki buçuk asır daha devam edecektir, ancak bunda Gırnata sultanlarının taqipettikleri başarılı siyaset yanında, hristiyan İspanya nezdinde Gırnata'nın işgalinin tâlî derecede bir mesele konumuna düşmüş olmasının da rolü bulunduğunu unutmamak lazımdır. Nitekim, birincine derecede önemli meselelerini hallettikten sonra, hristiyan İspanya için Gırnata'yı işgal etmek ve bu suretle müslümanların Endülüs'deki siyasî varlıklarına son vermek, hiç te zor olmamıştır. Böylece İspanya, bizim deyişimizle Endülüs, 1492 senesinde tıpkı 711 senesi öncesinde olduğu gibi tamamen hristiyan hakimiyetine girmiştir.

5. Bu konuda geniş bilgi için bkz. A. A. el-Hajji, *Andalusian Diplomatic Relations with Western Europe During the Umayyad Period*, Berut 1930; E. Lévi-Provençal, IV, 352 vd.

IV- İmha Dönemi: 1492 senesinde siyasî hakimiyetlerini kaybetmelerine rağmen, Endülüs müslümanlarının büyük çoğunluğu, hristiyan idareciler tarafından canlarına, mallarına ve dinî yaşantılarına dokunulmayacağı şeklinde kendilerine verilen taahhüdlere güvenip⁶, hristiyan hakimiyetinde de olsa, kendi topraklarında kalmayı tercih ettiler. Ne var ki, işgalin üzerinden daha beş sene bile geçmeden bu müslümanlar, tarihte benzerine ender rastlanan bir imha hamlesiyle karşı karşıya kaldılar. Muhtevasını zorla hristiyanlaştırma, katliam, engizisyon mahkemeleri ve toplu sürgünlerin oluşturduğu bu hamle, 1609 senesinde tamamlandı. Neticede ne kendi kimliğine sahip çıkmak isteyen bir müslüman ne de ayakta duran bir cami bırakıldı. Kısacası, sekiz asır İspanya'nın kaderinde söz sahibi olan müslümanlar, sanki bu ülkeye hiç ayak basmamışlardı.

Peki, Endülüs tarihi nasıl oldu da böyle bir sonla noktalandı? İşte, bu çalışmada cevabı aranacak olan soru budur. Meseleyi bütün yönleriyle ortaya koymak ve tartışmak, takdir edilir ki, böyle mütevazı bir incelemenin sınırları dışındadır. Binaenaleyh bu çalışmada esas itibarıyla hedeflenen husus, Endülüs'ün zevalini sorgularken göze takılan bazı unsurların altını çizmektir. Bu unsurları başlıca dört başlık altında ele almak mümkündür:

- 1- Asabiye Problemi
- 2- Sistem Tıkanması
- 3- İdeal ve Ufuk daralması
- 4- "Reconquista"

1- Asabiye Problemi:

Umûmi bir değerlendirme çerçevesinde konuya yaklaşıldığında görülen odur ki, Endülüs'ün zeval süreci bir çoklarının iddia ettiği ve çoğumuzun zannettiği gibi güçlü Endülüs Emevî Devleti'nin 1031 senesinde yıkılışıyla ya da Muvahhidler hakimiyetinin 1227 senesinde zayıflamasıyla değil, fetih hareketinin hemen sonrasında başlamıştır. Çelişik gibi görünse de, Endülüs'ün iniş grafiği çıkış grafiğiyle birlikte harekete geçmiştir. Bir başka ifadeyle, yıkılışa öncülük edecek gelişmeler, kuruluşu tamamlamak için sarfedilen gayretler esnasında yaşanmıştır ki, bu gelişmelerden biri müslümanların kendi içlerinde, kendileri yüzünden; diğeri ise mağlub hristiyan cephesinde vuku bulmuştur. Açık bir biçimde ifade

6. Bu taahhütleri ihtiva eden anlaşma metni hakkında Bkz. *Nebzetü'l-Asr fi İnkidâi Devleti Benî Nasr* (nşr. M. R. ed-Dâye), Dimeşk 1984, s.120 vd.; Garrido Atienza, *Las Capitulaciones para la Entrega de Granada*, Granada 1910; M. A. İnân, *Nihayetu'l-Endelus*, Kahire 1966, s.244 vd.

etmek gerekirse, fetih hareketinin üzerinden henüz bir çeyrek asır bile geçmemişken, 732 senesinden sonra müslüman fâtiplerin içine düştükleri asabiye girdabıdır ki, Endülüs için zeval sürecini başlatan ilk ciddi gelişme olmuştur.

Doğrusu asabiye, sırf Endülüs'ü değil ilk dönemde İslâm coğrafyasının geri kalan kısmını da meşgul eden bir meseledir ve bu meselenin kökü İslâm öncesi döneme kadar gitmektedir. Bilindiği gibi Cahiliye dönemi Araplarının, ictimâî bünyeleri bakımından dikkat çeken en önemli yanları, muhtelif kabililere ayrılmış olmalarıydı. Bu bünyede nihaî bağlılık unsuru olarak öne çıkan kabile asabiyeti parçalayıcı bir mahiyet ve niteliğe sahipti. Bundan dolaydır ki, bedevi, kendi kabilesi dışında hiç bir beşerî otoriteye boyun eğmemiş, dolayısıyla "devlet" kavramını idrak edememiştir. Yine bundan dolaydır ki, Cahiliye dönemi Arapları, daha çok "Eyyâm"larıyla, yani kendi aralarında gerçekleşen kabile çatışmalarıyla meşhur olmuşlar⁷ ve Arap yarımadası üzerinde, dünya ve bölge tarihinde hatırı sayılır bir siyasî güç haline gelememişlerdir; oysa beşeri potansiyelleri bunun için fazlasıyla yeterliydi. Bunu başaramadıkları için de, Hicaz hariç, Arabistan'ın güney ve kuzey bölgeleri dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sasanilerin nüfuzu altına girmekten kurtulamamıştır.

Sözü edilen parçalayıcı kabilecilik anlayışı yerine, kuşatıcı ve kucaklayıcı bir *ümmet* anlayışını yerleştirmek, Hz. Peygamber'in temel hedeflerinden biri olmuştur. Bu yeni kavram çerçevesinde iman kardeşliği, kan kardeşliğinin önüne geçirilmiştir⁸.

Bu yeni İslâmî anlayışın kök salması sayesinde, Arap yarımadası, tarihinde ilk kez Hz. Peygamber'in önderliğinde tek bir siyasî çatı altına birleşme imkanına kavuştu. Hz. Peygamber'in vefatından sonra çölden çıkan İslâm orduları, çok kısa bir süre içinde o günün iki süper devletinden biri olan Sasanileri tarih sahnesinden silerken, bir diğeri olan Bizans İmparatorluğu'nu büyük miktarda toprak kaybına uğrattılar⁹.

Ne var ki, İslâmın getirdiği *ümmet* anlayışı, Hz. Osman'ın öldürülmesi hadisesiyle derin bir yara aldı. Kabilevî eğilimler ve kabile asabiyeti, yeniden su yüzüne çıktı. Emevîlerin iktidara gelişinden sonra bu eğilimler ve bu eğilimlerin sebep olduğu kabileler arası çatışmalar daha da arttı. Bu dönemdeki kabile çatışmalarında, kökleri çok eskilere dayanan husûmetlerin bazı bahanelerle yeniden depresmesi, devlet hayatında daha etkin bir yer edinme gayretleri, bazı Emevî idarecilerinin siyâsi nüfuzları-

7. İhsan en-Nass, *el-Asabiyyetu'l-Kabiliyye*, Beyrut 1964, s.139-169.

8. Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslâm Tarihi* (Türkçe trc. Hayrettin Yücesoy), İstanbul 1991, s.76-77; en-Nass, 173-179.

9. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi* (Türkçe trc. Salih Tuğ), İstanbul 1980, I, 281.

nı pekiştirmek maksadıyla kabileler arasında husûmetten yararlanma teşebbüsleri veya ganimetten daha fazla pay alma hırsı gibi siyasî, ictimâî ve iktisadî âmillerin rolü bulunuyordu¹⁰. Asıl önemli olan husus, bu kabile çatışmalarının muayyen bir bölgeyle sınırlı kalmayıp, Arap kabilelerinin yerleştiği Irak, Horasan, Kuzey Afrika gibi, o günkü İslâm coğrafyasının hemen her tarafına yayılmış olmasıydı.

Öte taraftan, Emevîlerin idarî tasarruflarında ve sosyal münasebetlerinde, İslâmın musâvât (eşitlik) anlayışını bir tarafa bırakıp, Arapları öne geçiren, yani "Arapçılık" görüntüsü veren bir politika izlemeleri, İslâm coğrafyasını kabile çatışmaları yanında Araplarla Arap olmayan müslümanlar (Mevâli) arasındaki çatışmalara da sahne yaptı. Böylece kabile asabiyetine kavim asabiyeti de eklenmiş oldu. Bu asabiyetin neticeleri Ortaasya'da Türk-Arap; Horasan'da Fârs-Arap, Kuzey Afrika'da ise Berberî-Arap çatışması şeklinde tezahür etti. İslâm coğrafyasında görülen bu kabile ve kavim asabiyeti ve bu asabiyetten kaynaklanan çatışmalardan tabîi olarak Endülüs de nasibini aldı¹¹.

Bilindiği gibi Endülüs'ün fethini gerçekleştiren İslâm ordusu, Araplar ve Berberilerden oluşuyordu. 711-714 seneleri arasında İspanya'yı, 732 senesine kadar ise Güney Fransa'yı İslâm hakimiyetine katan bu ordu, 732 senesinde Fransa'da Puatiye (Poitiers/Balâtu'ş-Şuhedâ) savaşında Franklara mağlup olduktan sonra, artık daha çok dışa değil içe dönük bir mücadele sürecine girdi. Zira, Emevîler'in mevâli siyasetinin temel bir sonucu olarak Kuzey Afrika'da Berberilerin 741 senesinde Araplara karşı topyekun isyan etmesi¹², çok geçmeden Endülüs'e de sıçradı. Ülkenin idaresini ellerine geçirmeyi hedefleyen Endülüs Berberileri, Arapların yerleştikleri merkezlere karşı harekete geçtiler. Hareket, kısa zamanda bir Arap katliamına dönüştü. Araplar bu soykırımdan, ancak Kuzey Afrika'dan Endülüs'e sığınan 10-12 bin kişilik Suriyeli askerlerin¹³ yardımları sayesinde kurtulabildiler. Hemen akabinde bu sefer de onlar, yani Araplar Berberilere karşı bir soykırım başlattılar. Bu gelişmenin bir sonucu olarak, özellikle İspanya'nın kuzeyine yerleşen Berberî kabileleri, kabileler halinde Kuzey Afrika'ya göç ettiler¹⁴.

10. en-Nass, 251-267.

11. Muhammed Şa'bân, *Sadru'l-İslâm ve'd-Devletu'l-Emevîyye*, Beyrut 1983, s.169-170; ed-Durî, 116.

12. Kuzey Afrika'daki Berberî ayaklanmaları hakkında bkz. *Ahbâr Mecmû'a*, s.34 vd.; Huseyn Mu'nis, *Fecru'l-Endelus*, Riyad 1985, s.156-195; Mahmud İsmail, *Kadâyâ fi't-Tarihi'l-İslâmî*, ed-Daru'l-Beydâ 1981, s.92-149.

13. Bin kişisini Mevâlinin teşkil ettiği bu askerler, kaynaklarımızda genellikle "Şamiyyûn" olarak adlandırılmaktadır. Fetih esnasında Endülüs'e yerleşenlere ise "Belediyyûn" adı verilmektedir. Bkz. İbnu'l-Kûtiyye, *Tarihu İftitahi'l-Endelus* (nşr. İ. el-Ebyarî), Kahire 1982, s.42-43; *Ahbâr Mecmû'a*, 46-47; İbnu'l-Hatûb, *El-İhâtâ fi Ahbari Gırnata* (nşr. M.A. İnân), Kahire 1973, I, 100-103.

14. *Ahbâr Mecmû'a*, 62; Mu'nis, 206.

Berberi isyanının bu şekilde halledilmesi Endülüs'de istikrarın sağlanması için yeterli olmadı. Zira çok geçmeden Şam'dan gelen Arap askerler ile daha önce Endülüs'e gelip yerleşmiş olan Araplar -ki bunlara kaynaklarda "*Belediyyûn*" denmektedir- arasında ihtilaf çıktı. Belediyeyyûn'un, "*artık geldiğiniz yere dönünüz; Endülüs'te kalmanız doğru değildir, zira bu topraklar bize bile zor yetiyor*" demeleri üzerine, Suriyeli askerler buna itiraz ettiler. İki taraf arasındaki bu ihtilaf, neticede son derece kanlı çatışmalara dönüştü. Problem, Doğu'dan gönderilen yeni Endülüs valisi Hüsam b. Dırar el-Kelbî'nin Şamlıları gayr-ı müslimlerin ellerindeki bazı topraklara yerleştirmesiyle çözümlendi¹⁵. Fakat, bu problem çözümlendi derken, hemen akabinde Endülüs'deki iki büyük Arap kabile kolu olan *Kayşlılar* ile *Yemenliler* arasında savaş patlak verdi. Bu savaş esnasında taraflardan birinin diğerinden ele geçirdiği esirleri müzayede değil, "münakasa" (açık indirme) usulüyle satışa arzetmesi; meselâ, esirlerden birini bir oğlak, bir diğerini ise bir köpek karşılığında satması, aradaki husûmetin boyutu hakkında bir fikir verebilir¹⁶.

756 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşuna kadar aralıklarla on yıldan daha fazla süren bu asabiye savaşları, Endülüs müslümanlarını, kelimenin tam anlamıyla bir kaosa sürükledi. Bu kaosun içerideki bedeli, çok sayıda can ve mal kaybıydı. Fakat dışarıdaki bedeli çok daha ağırdı ve Endülüs'ün geleceği açısından asıl önemli olan da, işin bu tarafıydı. Zira bu savaşlar sebebiyle İspanya'nın kuzey batısındaki dağlık *Asturias* bölgesine tutunmuş olan çok küçük bir hristiyan gücü, bu bölgedeki Berberilerin Kuzey Afrika'ya göçmelerini fırsat bilerek yeniden toparlandı ve nüfuz alanını gittikçe genişleterek, 750 senesinde bağımsız *Asturias Krallığı*'ni kurdu. İlerleyen zaman içerisinde bunu *Navar Krallığı* ve *Barselona Kontluğu*'nun kuruluşları izledi¹⁷. Ayrıca Güney Fransa, Frankların hakimiyetine girdi. Böylece müslümanlar, 711-732 seneleri arasında gerçekleştirdikleri fetihlerle elde ettikleri toprakların yarısına yakınını kaybettiler. Yine böylece 711-715 seneleri arasında tamamen müslümanların hakimiyetine giren İspanya, yani Endülüs, kuzeyi hristiyanların, güneyi ise müslümanların egemenliğinde olmak üzere ikiye bölündü. Bundan sonra iki taraf arasında tam sekiz asır sürecek ve neticede müslümanların hezimetleriyle kapanacak bir mücadele süreci başladı. Endülüs'ü kaosa iten ve İspanya'nın yerli halkının karışmadığı, yani fatihlerin kendi aralarında cereyan eden bu hesaplaşma, ancak, 756 senesinde Emevîler'in

15. Belediyeyyûn-Şamiyyûn ihtilafı hakkında bkz. İbnü'l-Kütîye, 41-43; *Ahbâr Mecmû'a*, 44 vd.; el-Makkarî, *Nefhu't-Tib* (nşr. M. Abdulhamid), Kahire 1949, IV, 17 vd.; es-Sûfî, I, 260 vd.; Muhammed Abdullah İnân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelus*, Kahire 1969, I/1, 124-128.

16. *Ahbâr Mecmû'a*, 48.

17. Bkz. Emilio Mitre, *Espana Medieval*, Madrid 1984, s.99-105; Lévi-Provencal, IV, 42-44, 76-77, 114-119; Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Muslimîn ve Âsârihim fi'l-Endelus*, Iskenderiye (?); s. 168 vd.

arı ele geçirişiyile tamamen olmasa da, büyük ölçüde durduruldu. Yeni iktidarın yaptığı ilk iş, düzenli bir ordu kurmak oldu. Bu ordu, esas itibariyle Araplara dayanıyordu; ancak, bir denge unsuru olması için Arap olmayanlardan (Berberiler, Sakâlibe) da birlikler teşkil edildi. Öte taraftan, kuzeyde yeni kurulan hristiyan İspanyol krallıklarının Endülüs aleyhine genişlemelerini engellemek için, iyi bir sınır müdâfaa sistemi oluşturuldu¹⁸.

İçe ve dışa dönük bu düzenlemelerle Endülüs, kısmî bir istikrara kavuştu. Dışarıda, her sene düzenlenen askerî seferlerle hristiyan kesimi yıpratılmaya çalışıldı. İçeride, imar ve islah faaliyetlerine girişildi¹⁹. Bu arada, İspanya'nın yerli halkı arasında oldukça hızlı sayılabilecek bir İslâmlaşma ameliyesi başladı; öyle ki, kaynakların sunduğu malumâtı yanlış değerlendirmiyorsak, İslâm hakimiyeti altında kalan ve sayıları yaklaşık 4 milyon olarak tahmin edilen hristiyan İspanyolların yarısından fazlası müslüman oldu. Kaynaklarımızda bu yeni müslümanlar için daha çok "Müvelledûn" ismi kullanılmaktadır. Sözü edilen İslâmlaşma hareketi, Endülüs'de İslâmın ve İslâm hakimiyetinin pekişmesi açısından önemli bir gelişmeydi; ne var ki, bu gelişme beraberinde, en az o kadar önemli başka bir gelişmeyi de getiriyordu: Arap-Müvelledûn çatışması²⁰.

Endülüs Emevîleri, Emirlik döneminde (756-929) Doğu Emevîleri kadar olmasa da, yine de devlet hayatında tercihlerini genellikle Araplardan yana yaptılar. Ordu, esas itibariyle Araplardan teşekkül ediyordu. Emirlerin hâssası (bürokratları) çoğunlukla Araplardı. Öte taraftan, muhtelif bölgelere yerleştirilen Araplar da kabilevî kimliklerini olduğu gibi muhafaza ettiklerinden, yerli halkla kaynaşmaları kolay ve çabuk olmadı. Bunda, onların ya da en azından bir kısmının yerli halkı kendilerinden daha aşağı bir konumda görüyor olmalarının da bir ölçüde rolü vardı²¹.

Arap idareciler ve Arap kabileleriyle yerli müslümanlar arasında görülen bu farklılıklara, bazı iktisadi sıkıntılar da eklenince, Endülüs Emevî

18. Ahmed Bedr, *Dirâsât fi Tarihi'l-Endelus*, Dımaşk 1969, s.104-105; Salim, 206 vd.

19. Kurtuba, İsbiliye, İlbire, Tuleytula, Sarakusta gibi şehirlerde çok sayıda dinî ve sivil mimari eserlerinin inşası, Romalılar döneminden kalma harap haldeki köprülerin tamir edilmesi, maden ocaklarının işler hale getirilmesi, ziraî alanda Doğudan getirilen Portakal, pirinç, şeker kamışı gibi ürün türlerinin üretiminin yapılmasına başlanması, bu meydana zikredilebilir. Bkz. Bedr, 148 vd.; Salim, *Tarihu'l-Muslîmîn*, 206-209, 228 vd.

20. Endülüs'de İslâm dininin yayılışı, Müvelledûn zümresinin zuhûru, bu zümrenin siyasî hareketleri ve Araplarla olan çatışmaları hakkında bkz. Mehmet Özdemir, *"Endülüs'de Muvelledûn Hareketleri"*, Ankara 1989 (Doktora tezi).

21. Arap şairlere bakılacak olursa, onlar yani Müvelledler, müslüman da olsalar ne-tice itibariyle "köle çocukları"ydılar. Dolayısıyla kökleri Yemen krallarına dayanan soylu Araplarla aynı seviyede olamazlardı. Nitekim bir Arap şair Müvelledlere şöyle sesleniyordu:

"Biz (Araplar) ecdadımızdan izzet ve şeref devraldık,
Ey köle çocukları! Sizin devraldığımız miras ise zillettir."
Bkz. İbn Hayyân, *el-Muktebes-III*, (nşr. M. Antuña), Paris 1937, s.66.

Devleti, IX. yüzyılın ikinci yarısının son çeyreğinde, bir öncekine göre daha sarsıcı ve daha uzun vadeli yeni bir etnik çatışmalar dönemine girdi. Ülkenin değişik bölgelerinde, çoğu müvelled asıllı mahallî aristokrasiler²²; Kurtuba'ya kafa tutmaya, bu bağlamda develete vergi vermemeye, dahası kendi iradelerini ve ordularını oluşturmaya yöneldiler. Bu durumda Emevî hükümdarının nüfuzu, Kurtuba dışına taşmaz oldu. Devlet hazinesi boşaldı²³. Dışarıda hristiyan İspanyol krallıkları (Asturias Krallığı, Navar Krallığı, Barselona Kontluğu) siyasi varlıklarını iyice pekiştirdiler; ayrıca dahili mücadeleler yüzünden sınırların muhafazasız kalması üzerine, Endülüs'ün sınır şehirlerini taciz etmeye başladılar; keza bazı müvelled isyancıları açıkça himaye etmek ve desteklemek suretiyle Endülüs'ün iç işlerine müdahale eder hale geldiler²⁴.

Emevî idaresi, kuruluşundan yüz sene sonra karşılaştığı ve yaklaşık altmış sene süren bu kriz dönemini, ancak III. Abdurrahman (912-961) gibi güçlü bir hükümdarın uygulamaya koyduğu ve oğlu II. Hakem (961-976) tarafından da aynen devam ettirilen (*Güçlü İdare+Güçlü Ordu + Kaynaşmış Toplum*) formülüyle aşabildi. Bu formül çerçevesinde, öncelikle merkezî idareye çeki düzen verildi. Bir başka deyişle, merkezî idare güçlendirildi; merkezî idarenin, yetkilerini en iyi şekilde kullanabilmesi için, güçlü bir orduya ihtiyacı vardı ki, ikinci olarak ta, asabiye faktöründen uzak, Araplardan daha çok Sakâlibeye dayanan yeni bir ordu vücûda getirildi²⁵. Pek tabii, bu yeni düzenlemeyle Arapların ordudaki imtiyazlarına ağır bir darbe indirilmiş oluyordu. Bahis konusu formülün üçüncü şikkını, yani "*kaynaşmış toplum*"u oluşturmak için ise, yine asabiye kavramının ikinci plana itildiği bir "*ümme*" politikası izlendi. İslâmiyet birleştirici ana öge olarak kullanıldı. Mezralarda, uzak kalelerde yaşayan halk, daha büyük yerleşim alanlarında ve birlikte yaşamaya teşvik edildi²⁶. Bu tedbirlerin bir neticesi olarak toplumu oluşturan değişik etnik unsurlar, özellikle de Araplar ve Berberiler, etnik veya kabilevî çatışmalara dalmak bir tarafa, mensup oldukları kabilelerin isimlerini bile unuttur ve kabilelerine değil, doğdukları şehirlere nisbetle anılır oldular²⁷. Kısacası,

22. Bu mahalli aristokrasilere misal olarak İşbiliye'de Benû Haldun ve Benû Haccac, Sarakusta'da Benû Tucîb (Arap); Veşka ve Laride'de Benû Kasi, Benû Tavîl, Maride'de Benû Mervan, Ronda'da Benû Hafsun (Müvelled); Santaver'de Benû Zinnûn (Berberi) zikredilebilir. Bkz. İbn Hayan, III, 9 vd.; Özdemir, II ve III. Bölümler.

23. en-Nuveyrî, *Nihayetu'l-Ereb* (nşr. M. Ebû Dayf); ed-Dâru'l-Beydâ (?), s.113.

24. İbn Hayan, *el-Muktebes-II* (nşr. M. A. Mekki), Beyrut 1973, s.383-396; Aguado Bleye, *Manuel de Historia de España*, Madrid 1947, s.479-480.

25. Latince "*esclave*" kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan "*Sakâlibe*" (*tekil: sak-ileb*), Endülüs'de İspanya'nın hristiyan kesiminden ve bazı Doğu Avrupa ülkelerinden yahudi tüccarlar tarafından getirilip satılan köleler için kullanılmıştır. Müslüman idarecilerce satın alınan bu köleler azad edilmelerini ve İslâmlaşmalarını müteakiben idarede ve ordu-da istihdam edilmişlerdir. Sakâlibenin Endülüs'deki yeri ve önemi hakkında bkz. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, *es-Sakâlibe fi İsbanyâ*, Madrid 1952.

26. İbn Hayan, V, 215; İbn İzârî, *el-Beyânu'l-Muğrib fi Tarihi'l-Mağrib* (nşr. E. Lévi-Provencal-G.S. Colin), Leiden 1951, II, 195 vd.

27. Lévi-Provencal, IV, 104-105; Salah Halis, *İşbiliyye fi'l-Karni'l-Hâmisi'l-Hicrî*, Beyrut 1965, s.19-20.

gidiş bir “*Endülüslüler toplumu*”nun oluşması istikametindeydi ve oldukça da sağlıklıydı. Öte taraftan, ülkenin iktisadî seviyesi ve siyasî gücü de doruktaydı. Bundan dolayıdır ki, Endülüs Emevî Devleti, Batının tartışmasız en güçlü devleti olarak kabul edilmekteydi.

2- Sistemin Tıkanması:

Devletin ulaştığı bu seviyenin korunabilmesi, o günkü anlayış ve şartlar çerçevesinde III. Abdurrahman ve oğlu II. Hakem tarafından canlandırılan *güçlü devlet, güçlü hükümdar* imajının zedelenmemesine bağlıydı. Bunun için bu hükümdarlardan sonra tahta oturan hükümdarlar da en az onlar kadar dirayetli olmalıydılar. II. Hakem, 976 senesinde ölüp te yerine kimin geçeceği bahis konusu olunca, devlet erkânından bir kısmı aynen böyle düşündüler. Ancak idarede etkin bir konum sahibi olma niyeti taşıyan diğer bazıları, ehil bir aday yerine, II. Hakem'in hayatta kalan tek oğlu olan 10 yaşındaki Hişam'ı tahta oturtmayı tercih ettiler²⁸. Devletin en üst ve en önemli mevkiinin henüz rüşdünü bile isbat etmemiş bir çocuk tarafından işgal ediliyor olması, kısa süre sonra devletin zirvesinde otorite boşluğuna sebep oldu. İşte bu boşlukla birlikte, daha önce III. Abdurrahman'ın tatbikata koyduğu *Güçlü İktidar + Güçlü Ordu + Kaynaşmış Toplum* modeli ağır bir darbe yedi; zira, yeni halife II. Hişam'ın zayıf şahsiyeti, iktidarın fiilen yeni bir Arap ailenin, yani Amirîler'in²⁹ eline geçmesine sebep oldu. Haciblik (başvezirlik) makamını, babadan oğula ele geçiren bu aile, öyle bir siyaset izledi ki, daha önce Emevî sülalesine bağlı olan idare ve orduyu, bu sefer kendisine bağlı hale getirdi. İdarede Amirî ailesine rakip olabilecek herkes tasfiye edildi. Orduya Emevî sülalesine bağlı Sakâlibe'nin yerine çok sayıda ücretli Berberi askerler yerleştirildi. Böylece, tamamen Amirîler'in güdümünde yeni bir idare ve yeni bir ordu oluşturuldu. Bu adımların tabii bir sonucu olarak, Emevîler'in, halifenin kendilerinden olması dışında, devlet hayatında nüfuzları kalmadı. Bu durum onları kaybettikleri iktidarı tekrar ele geçirebilmek için gizli ve etkili bir muhalefet hareketi başlatmaya sevk etti. Kurtubalılar bu harekete şahip çıktılar. Öyle anlaşılıyor ki, Kurtubalıların bu tavrında, Amirîlerce Kuzey Afrika'dan getirilen Berberi askerlerin taşkınlıklarının ve kısa sürede büyük servetlere kavşumuş olmalarının önemli payı vardı.

Amirîler'in idareyi ve orduyu güdümlerine aldıktan sonra attıkları en cesur adım, 1008 senesinde “*Halifelik*” makamının da kendilerine ait ol-

28-İnan, I/2, 517-519.

29. Siyasi tarih açısından Endülüs'de 976-1008 yılları arası, baştaki halife Emevî sülalesinden olmasına rağmen, “*Amirîler Dönemi*” olarak adlandırılır. Zira bu dönemde devlet, kökü Yemenli Araplara dayanan Amirîler ailesinin eline geçmiştir. Ailenin en meşhur ismi olan hâcib İbn Ebî Amir el-Mansur, bilhassa hristiyan krallıklar üzerine düzenlediği başarılı askerî seferlerle Endülüs tarihinin unutulmazları arasında yerini almıştır. Bkz. İbn İzarî, II, 278-280; İbnü'l-Hatîb, *A'mâlu'l-A'lâm* (nşr. E. Lévi-Provençal), Beyrut 195, s.43 vd.; İnan, I/2, 517 vd.; Salim, *Tarihü'l-Muslimîn*, 323-342.

duğunu ilan etmeleri oldu. Daha önceki icraatlar neyse ama, bu son teşebbüs, Endülüs'de ne halk ne de Emevîler tarafından kesinlikle kabul edilebilir veya sineye çekilebilir cinsten değildi³⁰. Zira bu gelişme, kelimenin tam anlamıyla bir "darbe" idi. O günün dünyasında bu darbe, açıkça devletin adının değişmesi demekti. Ya da, bir başka deyişle, Endülüs'de Emevî hakimiyetinin fiilen sona erdirilmesinden başka bir anlama gelmiyordu. İşte bu durumun farkına varan Emevîler ve Kurtuba halkı, Amirîler'e karşı başlattıkları muhalefeti 1008 senesinde büyük bir isyana dönüştürdüler. Bu isyan neticesinde, Amirîler iktidardan düşürüldü, ancak ülkede istikrarın sağlanması mümkün olmadı. Bilakis ülke, kaynaklarda *Büyük Fitne* (el-Fitnetu'l-Kübrâ) diye tavsif edilen ve yaklaşık yirmi sene süren bir darbeler dönemine girdi³¹. Toplum *Endülüslü*, *Sakâlîbe* ve *Yeni Berberiler* olmak üzere üçe bölündü. Her üç grubun da hedefi, Kurtuba'ya hakim olup hilafet tahtını ele geçirmektir; ancak hiç bir grup buna tam anlamıyla muvaffak olmadı. Bir zamanlar hilafet merkezi olarak Batının diplomasi merkezi haline gelen Kurtuba, bu darbeler döneminde yine aynı niteliğinden dolayı bu sefer tarihinin en ağır talan, tahribat ve kıyımına maruz kaldı. Nitekim, olayların muasırı meşhur âlim İbn Hazm el-Endelüsî, bu tahribat karşısındaki hissiyatını şöyle dile getirmektedir:

*"Bütün izlerinin silinip yok olduğunu, bilinen yerlerinin gizlendiğini ve zamanın orayı değiştirdiğini gördüm. Şimdi orası bayındır ve insanlarla dolu bir yerdən boş ve kurak bir çöle dönüşmüştür. Kendilerinden etrafa nimetler yayılan ve keskin kılıçlara benzeyen insanlardan, aslanlar gibi kahramanlardan sonra, şimdi orası kurtların sığınağı, cinlerin oyun sahası, hayâletlerin yuvası, vahşi hayvanların ve hırsızların gizlendiği bir yer olmuştur"*³².

Sözü edilen darbeler sonucu halk o kadar şinmişti ki, halifelik makamını ele geçirmek için mücadele halindeki taraflardan birine destek vermek maksadıyla Kurtuba'da bulunan gayr-i müslim askerlerden biri, şehrin en büyük meydanında Hz. Peygamber hakkında hakaret dolu sözler sarfettiği hâlde, onun bu davranışına tepki gösterebilecek bir kişi bile çıkmamıştı³³.

Kısacası, Endülüs Emevî Halifeliği, 1008 senesinden itibaren, kelimenin tam anlamıyla tıkanmıştır. Sistem, bu tıkanıklığı aşacak bir çözüm üretememiştir. Bağlayıcı olması gereken hilafet makamı, bu özelliğini yitirerek fitne sebebi olmuştur. Bu durumu yakinen müşahede ettikleri için-

30. İbn İzarî, III, 40-42; İbnü'l-Hatîb, A'mâl, 90; İnân, 624.

31. Dönem hakkında geniş bilgi için bkz. İbn İzarî, III, 40 vd.; İnân, I/2, 622 vd.; Salim, *Tarihu'l-Muslimîn*, 342 vd.; Lévi-Provençal, IV, 457 vd.

32. İbnü'l-Hatîb, A'mâl, 106-107.

33. Abn İzarî, III, 97-98; Ahmed Bedr, *Tarihu'l-Endelus*, Dımaşk 1974, s.225.

dir ki, Kurtuba eşrafı, 1031 senesinde hilafet makamının ilgasına ve bu makamı uhdesinde taşıyan Emevî sülalesinin Kurtuba'dan sürülmesine karar vermek zorunda kalmıştır³⁴.

Endülüs Emevî Halifeliği'nin yıkılması demek, 275 senedir tek bir devletin çatısı altında yaşamış olan Endülüs'ün, artık devletsiz kalması demektir. Bu gelişme, 1008 senesinden beri devletin tıkanması sebebiyle, merkezi otoritenin kontrolünden uzak kalan mahallî aristokrasiler için bağımsızlık yolunu açtı. Hemen her şehir, hattâ çok küçük kaleler bile, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu devletçiklerin sayıları hakkında farklı rakamlar söylenmekle beraber, yirmiden az değildi.

Özetlenecek olursa, Amirîlerin Emevîler'e alternatif bir haneden olarak öne çıkmalarıyla ve bu durumun devletin tepesinde kavgaya dönüşmesiyle başlayan sistem tıkanıklığı, devletin hem yıkılmasını hem de bölünmesi neticelerini doğurmıştır.

3- İdeal ve Ufuk Daralması:

Az önce de kısmen ifade edildiği gibi, 1031 senesine kadar Endülüs müslümanlarının tek devletleri vardı. Her Endülüslü, "*benim devletim*" dediği zaman, sadece bu devleti kastediyordu. Keza bu devlet, sıradan bir devlet değil, *müslümanlarının birliğinin sembolü olan bir halifelikti*. "*Devletin sınırları*" sorulduğunda, hristiyan hakimiyetinin dışındaki bütün İspanya toprakları gösteriliyordu. "*Dış düşman*" denilince, ilk akla gelen, kuzeydeki hristiyan İspanyol kralıktıydı. 1031 senesine kadar Endülüs müslümanlarının veya daha dar anlamda Endülüslü idarecilerin ideali, Endülüs'ün birliğini muhafaza etmektir; ufukları da bu ideale göre daha geniştir. Zira onlar, Kurtuba'dan baktıklarında, ufuklarına hristiyan İspanya, Kuzey Afrika hattâ Mekke-Medine giriyordu³⁵.

Emevî Halifeliği'nin yıkılması, Endülüs'de bir çok şeyi ya temelinden değiştirmiş veya eskisinden çok farklı bir hale getirmiştir. Bu bağlamda, öncelikle "tek devlet" fikri yok olmuştur. Zira, *her şehir, bağımsız bir şehir devleti*'ne dönüşmüştür. Endülüs'ün birliği ve bu birliğin muhafazası gibi bir hedef kalmamış, kimse de böyle bir hedefi gerçekleştirmek peşine düşmemiştir. Her ne kadar ulemadan bazı meşhur simalar -msl. fakih Ebu'l-Velid el-Bâci, İbn Hazm gibi- Endülüs'ün yeniden birliğe dönmesi için çaba sarfettilerse de, bu teşebbüsler o günün idarecileri tarafından ciddiye alınmamıştır³⁶.

34. Bedr, *Tarih*, 223; Salim, *Tarihu'l-Muslimin*, 363; Lévi-Provençal, IV, 484 vd.

35. Bu ufuk genişliğinden dolayıdır ki, mesela III. Abdurrahman, İslâm âleminin meşru halifesi olarak sadece kendisini görüyordu. Bkz. İbn Hayyan, V, 241 vd.

36. Mesela ünlü fakih Ebu'l-Velid el-Bâci, birliğin sağlanmasına katkıda bulunmak için belli başlı Endülüs şehirlerini dolaşmış, halka nasihatlerde bulunmuş, müslüman idarecileri bu iş için iknaya çalışmıştır. Ne var ki, bilhassa bu sonuncular, yüzüne karşı onun birliğe dönüş fikirlerini benimsediklerini belirtmişler, ancak arkasından alay etmişlerdir. Bkz. Abdurrahman Ali el-Haccî, *et-Tarihu'l-Endelusi*, Kahire 1983, s.338-339.

Yeni kurulan küçük sultanlıkların (Düvelu't-Tavâif) temel hedefleri, herşeyden önce kendi sınırlarını muhafaza etmek olmuştur. Bu hedef istikametinde "dış düşman" faktörü de değişmiş; birbirine sınırdaş olan müslüman sultanlıklar, aynı zamanda birbirlerinin düşmanları olmuştur. Nitekim, Zunnûnîler'le Hûdîler, Zunnûnîler'le Cehverîler, Cehverîler'le Abbâdîler, Abbâdîlerle Efstasîler, Zîrîlerle Abbâdîler ve Eftasîler'le Zinnûnîler arasında yaşanan savaşlar, bu anlayışın bir sonucuydu³⁷.

Bütün bu gelişmeler, Endülüs müslümanlarında ideal birliğinin kayboluşunun ve ufuk daralmasının tabii neticesiydi. Zira, her şehir devleti sultanının görüş mesafesi, ancak kendi hududuyla sınırlı idi. Dolayısıyla daha uzağı göremiyorlar, göremedikleri için de asıl "hasım taraf" olan hristiyan İspanya'yı gözden kaçırmış ve bu sûretle onlara Endülüs'de İslâmın ve müslümanların kökünü kazımayı hedefleyen "Reconquista"yı yeniden başlatma imkanını sunmuş oluyorlardı.

4- Reconquista:

750 senesinde İspanya'nın kuzey batısında Asturias Krallığı'nın kuruluşundan itibaren, müslümanların Endülüs'den kovulmaları, hristiyan İspanya'nın bir "megalo idea"sı olmuştur. 756 senesinde Endülüs Emevî Devleti'nin kuruluşu, bu idealin önüne çok ciddi bir engel olarak dikilmiş ise de, bu devletin 1031 senesinde yıkılması, hristiyan İspanya'da özellikle de Asturias Krallığı'nın genişlemiş şekli olan Kastilya Krallığı'nda "Endülüs'ün müslümanlardan geri alınması" veya kendi ifadeleriyle "reconquista" fikrini, yeniden şuur altından şuur üstüne çıkarmıştır. Nitekim reconquista fikrine canlılık kazandıran Endülüs'deki değişimi göstermesi bakımından, bu dönemde, yani mülûkut-tavâif döneminde Kurtuba'ya gelen bir hristiyan komutanın, müslümanları kastederek söylediği şu sözler oldukça dikkat çekicidir.

*"Biz cesaretin, dindarlığın ve hakkın hep Kurtuba halkı (aslında Endülüslüleri kastediyor) ile birlikte olduğunu zannederdik. Oysa ne görelim, ne dinleri, ne cesaretleri ne de akıllı önderleri var. Onların kaydettikleri gelişme ve zaferler, aslında geçmiş hükümdarları sayesindeymiş. Ne zaman ki bu hükümdarlar gittiler, Endülüslülerin gerçek yüzleri ortaya çıktı."*³⁸

Endülüslü ünlü tarihçi İbn Hayyan'ın hristiyan tecavüzlerine karşı sınırları korumakla mükellef bulunan müslüman askerler hakkında yaptığı şu tenkitler, hristiyan komutanın yukarıdaki sözlerinde hiç de mübalağa etmediğini göstermektedir.

37. İbn İzarî, III, 278.

38. İbn İzarî, II, 90.

*"Allah, hudutlarda bulunan müslüman askerlere düşman korkusunu öyle musallat etti ki, bunlardan birisi herhangi bir yerde bir hristiyanla karşılaşsa Allah'tan utanmadan sırtını döner ve kaçırdı. Allah'ın düşmanları müslümanların bu davranışlarını çok sık gördükleri için alıştılar."*³⁹

Endülüs müslümanlarının içine düştükleri bu aciziyeti iyi kavradığı içindir ki, Kastilya kralı VI. Alfonso, kendisine gelen bir Endülüs heyetine reconquista fikrini açıkça dile getirmekten çekinmemiş ve aynen şunları söylemiştir.

*"Biz sizden, bir zamanlar bizim olduğu halde elimizden aldığınız topraklarımızı istiyoruz. Orada oturacağınız kadar oturunuz... Artık geldiğiniz yere (Kuzey Afrika'ya) dönün ve yurdumuzu bize bırakın. Bugünden sonra sizin bizimle birlikte kalmanızın bir faydası yok."*⁴⁰

Reconquista fikrinin birbirini tamamlayan iki yönü bulunuyordu. Birisi siyasî-askerî yön ki, bununla Endülüs'de veya kendi deyişleriyle İspanya'da İslâm hakimiyetine son verilecekti. Diğeri ise dinî yöndür ki, bununla da İslâmın cemaat potansiyelinin eritilmesi ya da tasfiye edilmesi hedefleniyordu. Mamafih, gerek Endülüs müslümanlarının gerekse İslâm âleminin aşırı tepkisine maruz kalmamak için, bu fikrin tatbikinde tedriciliğe dayalı bir strateji izlendi. Bu strateji çerçevesinde önce Endülüs'de yeni kurulan taife sultanlıklarının kendi aralarındaki savaşlar olabildiğince tahrik edildi. Bundan maksat, hem bu sultanlıkların azami ölçüde can ve mal kaybına uğratılmalarını hem de hristiyan İspanya'nın yardımını talep eder hale gelmelerini sağlamaktı. Nitekim Zunnûnîler ile Hûdîler, Eftasîler'le Zinnûnîler ve Abbâdîler'le Zîrîler arasında yaşanan savaşlar, üzerinde durulan konunun çarpıcı örnekleridir. Stratejinin bundan sonraki adımı ise, sözü edilen müslüman sultanlıkları haraca bağlamak oldu. Müslüman sultanlıkların ödedikleri bu haraç vergileri, hristiyan İspanya için çok önemli bir gelir kaynağı olmasına mukabil, kendileri açısından ekonomik şartlarını gittikçe kötüleştiren ağır bir yükü. Zira, zikredilen sultanlıklar, bu vergileri karşılamak için ya birbirlerine saldırıyorlar ya da halkın vergi yükünü arttırıyorlardı. Bu durum ise, halkı, başlarındaki "zalim sultan"ın tasallutundan kurtuluş için işyana sevk ediyordu.

Reconquista stratejisinin üçüncü adımını, ekonomik şartların kötülüğü ve sürekli yaşanan savaşların verdiği zararlarla kendiliğinden teslim olmaya hazır hale gelmiş bulunan şehirlerin kuşatılıp istila edilmeleri teşkil ediyordu. Bu son adımın tatbiki için, ilk hedef Endülüs'ün stratejik

39. İbn İzarî, III, 280.

40. Ahmed Bedr, *Tarihu'l-Endelus*, Dimaşk 1983, s.188.

öneme sahip ikinci büyük şehri *Tuleytula* olmuş ve bu şehir, maalesef, o günkü Zunnûnî sultanı el-Kadir'in de desteğiyle, 1085 senesinde bir daha dönmek üzere hristiyan hakimiyetine geçmiştir⁴¹.

Tuleytula'nın kaybedilişyledir ki, Endülüslü küçük sultanlıklar, hristiyan İspanya'nın gerçek niyetini daha yakından hisseder oldular. Çünkü Tuleytula'nın kaybı demek, Endülüs'de dengenin hristiyan İspanya lehine bozulmuş olması demektir⁴². İşte bunu hissettikleri ve hristiyan İspanya karşısında direnemeyecek kadar yıprandıkları için, kendi güvenliklerini önce Murabıtlar'a sonra da Muvahhidler'e havale ettiler⁴³.

Murabıtlar ve Muvahhidler, her ne kadar, bir asrı aşkın bir süre Tuleytula dışındaki Endülüs topraklarını muhafazaya muvaffak oldularsa da, Endülüs'ün bölünmüşlüğüne bir çare bulamadılar⁴⁴. Nitekim 1227 senesinde Muvahhidlerin kontrolü kaybetmesi üzerine, Endülüs yeniden eski parçalanmış halie döndü. Bu esnada Kuzey Afrika da bir bölünme süreci yaşıyordu. Dolayısıyla Endülüslerin, "bizi himaye edin" diyebilecekleri ciddi bir müslüman siyasi güç, yani devlet yoktu. İşte bu durum, Papalığın verdiği destekle⁴⁵ meşhur Haçlı Savaşlarının bir parçası haline gelen

41. Kastilya kralı VI. Alfonso, Reconquistanın dayandığı temel stratejiyi şöyle ifade etmektedir: "...Uyulması doğru olan görüş, müslüman idarecilerin önce birbirlerine düşürülmeleri, sonra ellerinden mallarının alınması ve bu suretle zayıflatılmalarıdır. Bundan sonra, zayıflayan düşman kendiliğinden teslim olacaktır. Tuleytula'da olan budur..." Bkz. Emir Abdullah, *et-Tibyân* (Nşr. E. Lévi Provencal), Kahire 1955, s.73.

42. Tuleytula, stratejik açıdan son derece önemli bir şehirdir. Hristiyanlara karşı oluşturulan "suğûr" sisteminde yer alan üç askerî merkezden biri idi. Öte taraftan, Endülüs'ün ikinci büyük şehri olma özelliğini de taşıyordu. Bundan dolayıdır ki, VI. Alfonso, Tuleytula'yı istila ettiğinde, İbnu'l-Kerdebus'un ifadesiyle "son derece kibirlenmiş, Endülüs'ün kaderini eline geçirdiğine kani olmuştur. Nitekim, hemen akabinde düzenlediği seferlerle Tuleytula civarındaki seksen kadar kale ya da yerleşim merkezini ele geçirmiştir." Bkz. İbnu'l-kerdebus, *Kitabu'l-İktifâ fi Tarihi'l-Hulefâ* (nşr. A.M. el-Abbâdî), Madrid 1965, s.87. Tuleytula hakkında bkz. Abdulmecid Na'nai, *el-İslâm fi Tuleytula*, Beyrut 1987.

43. Özellikle Murabıtların Endülüs'e geçişlerinde Endüsülü fukahânın ayrı bir ağırlığı olduğuna işaret etmeden geçmemek lazımdır. Nitekim, Tuleytula'nın istilasından altı sene önce fakih Abdurrahman b. Esbat, Endülüslü fukahayı temsilen Murabıtların o günkü sultanı Yusuf b. Taşfin (1061-1106)'i ziyaret etmiş ve Endülüs'ün içinde bulunduğu tefrikadan söz ederek, ondan bu ülkeyi kendi idaresi altına almasını talep etmiştir. Bkz. İbnu'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 350.

44. Endülüs'de Murabıtlar ve Muvahhidler dönemleri hakkında şu araştırmalara bakılabilir: Muhammed Abdullah İnan, *Asru'l-Murabıtın ve'l-Muvahhidin fi'l-Mağrib ve'l-Endelus*, Kahire 1964; Ahmed Bedr, *Tahiru'l-Endelus*, Dımaşk 1983; Meraci Akile, *Kıyâmu Devleti'l-Muvahhidîn*, Bingazi 1971; A. Chejne, *Histori de España Musulmana*, Madrid 1980, s.69-90; Abdulaziz Salim, *Tarihu'l-Mağrib fi'l-Asri'l-İslâmî*, İskenderiye (?).

45. Nitekim, 1212 senesinde dönemin papası III. Innocencio'nun Kastilya Krallığı'nın isteği üzerine Fransa'ya temsilcilerini göndererek, bu devletten müslümanlara karşı savaşlarında İspanya hristiyanlarına yardım göndermesini istemiş; keza Endülüs üzerine tertiplenen haçlı savaşlarına iştirak eden hristiyanların bütün günahlarının bağışlanacağını taahhüd etmiştir. Bkz. İnan, *Asru'l-Murabıtın*, 288-299; Mu'nis, "Al-'Ikâb" E12 (İng), Leiden 1971, III, 1055-1056.

Reconquistayı yeniden harekete geçirdi. Reconquista bu sefer o kadar hızlıydı ki, 1236'dan 1250 senesine kadar 14 senelik bir sürede Kurtuba, İşbiliye, Ceyyân, Belensiye, Denia, Şâtube, el- Garb (Algarbe), Santarem şehirleri ve Balear adaları hristiyan hakimiyetine girdi. Bu şehirlerden bazılarının işgaline, sırf ellerindeki toprakları muhafaza edebilmek maksadıyla bazı müslüman liderlerin de askerleriyle birlikte katkı sağladıklarını belirtmeden geçmemeliyiz⁴⁶.

Bu işgallerden sonra müslümanların ellerinde sadece Gırnata ve civarındaki birkaç şehir kalmıştı. Bir başka ifadeyle bir zamanlar Batının tartışmasız en büyüğü olan Endülüs, şimdi Gırnata'ya hapsolünmüştü. Hristiyan İspanya, Gırnata'yı da işgale hazırladığı bir sırada, kendi içinde beliren karışıklıklar nedeniyle bu işgali tehir etmek zorunda kaldı; ta ki 1462 senesine kadar. Bu senede dahili problemlerini halletmiş olan hristiyan İspanya, Reconquistayı tamamlamak üzere yeniden harekete geçti. Bu esnada top gibi ateşli silahları da kullanan hristiyan orduları, son olarak 1492'de Gırnata'yı istila ederek İspanya'da İslâmın siyasî varlığına son vermişlerdir.

1492 senesinde Gırnata'nın işgaliyle İspanya'da siyasî bakımından İslâm idaresi sona erdiyse de, bu ülkede, kedilerine yapılan taahhüdlere güvenerek yığınla müslüman kalmıştır. Söz konusu taahhüdlere göre müslümanlar canlarını, mallarını, dinlerini, dillerini, örf ve adetlerini muhafaza hakkına sahiptiler⁴⁷.

Müslümanlar arasında bu taahhüdlere birer "aldatmaca" olarak niteleyenler yok değildi. Nitekim Gırnata'nın teslimi için hazırlanan anlaşma metninin meşhur el-Hamrâ sarayında imzalanması esnasında, devlet ricali arasında ağlaşmaların başlaması üzerine ünlü komutan Musa b. Ebi'l-Gassân'ın dile getirdiği şu sözler oldukça dikkat çekicidir:

"Ağlamayı çocuklara ve kadınlara bırakınız. Biz erkeğiz; kalplerimiz gözyaşı değil, kan akıtmak için yaratıldı. Görüyoruz ki Gırnata'nın kurtuluşuna dair kimsede umut kalmadı. Fakat onurlu nefisler için hâlâ bir kurtuluş yolu daha vardır ki, o da şerefli bir ölümdür. Geliniz hürriyetlerimizi savunarak ölelim. Bu suretle, bizi işgalcinin zincirleri saracağına, toprak anamız bağrına bassın. Cesetlerimizi koyacak kabir bulunamazsa, gök kubbe de yok almıyadı, o örter..."

46. Mesela, 1232 senesinde Gırnata ve civarında istiklalini ilan eden ilk Nasrî sultanı Muhammed b. Sa'd b. el-Ahmer, Kastilyalıların 1237 senesinde başlattıkları İşbiliye kuşatmasına bir süvari birliği göndermek suretiyle katkıda bulunmuştur. Onu böyle davranmaya iten temel sebep, idaresi altındaki topraklara bir zarar gelmemesini temi etmekte. Bkz. İbn İzarî, III, 381-382; İbn Haldûn, *el-Iber*, Bulak 1284, IV, 190; Muhammed Abdullâh İnân, *Nihayetu'l-Endelus*, Kahire 1966, s.42 vd.

47. Bkz. (6) no'lu dipnot.

“Kendinizi aldatmayın. Hristiyanların vaatlerine sadık kalacaklarını da beklemeysin. Ölüm daha az korkulacak bir iştir. Önümüzdeki günlerde evlerimizin yağmalanması, mescitlerimizin kirletilmesi, kadın ve kızlarımızın tecavüze uğraması, vahşet, zorbalık, kırbaçlar, zincirler, zindanlar, diri diri yakılacağı- nuz ateş çukurları sizleri bekliyor. Ölümünden korkan zayıf nefisler bunları gerecektir. Ben ise, Allah'a yemin ederim ki bunları görmeyeceğim...”⁴⁸

Musa'nın bu sözleri elbetteki bir kehanet değil, fakat hasmını yakından tanıyan birinin olabileceklere dair yaptığı son derece isabetli tahminlerdi. Maalesef, 1492 senesinden sonra olanlar, onu haklı çıkardı. Bu seneye kadar müslümanlara, bilhassa dinleri konusunda, aşırı müdahalede bulunmayacaklarını taahhüd eden hristiyan idareciler, bu seneden sonra çok kesif bir Hristiyanlaştırma hareketi başlattılar. Böylece askeri fetih tamamlanmış, sıra kilisenin istekleri istikametinde müslümanların dini bakımından imhalarına gelmişti. İspanyol tarihçi Marmol Carvajal'ın bu konuyla ilgili şu tesbiti dikkate şayandır:

“Gırnata işgal edilir edilmez kilise çevreleri, kral Ferdinand'dan ısrarla Muhammed'in taifesinin kökünün kazanması için çalışmasını, onlardan İspanya'da kalmak isteyenleri ya da Hristiyanlığa girmeye ya da İspanya'yı terke zorlamasını istediler. Böyle davranmasının anlaşmayı ihlal etmek anlamına gelmeyeceğini, ülkenin selameti, Hristiyanlığın safiyeti için bunun gerekli olduğunu söylediler. Onlara göre, hristiyanlarla müslümanların bir arada yaşamaları kesinlikle mümkün değildi.”⁴⁹

Marmol Carvajal'ın bu tesbiti, Hristiyanlığın aslı temsilcileri olmaları itibariyle din adamlarının başka dinlerden insanlar hakkında taşıdıkları temel kanaati ortaya koymasına bakımından son derece önemlidir. Bu kanaat, esas itibariyle, Hristiyanlık, daha doğrusu Katolik Hristiyanlık dışında mevcut inançların hiçbirine hayat hakkı tanımamak şeklinde özetlenebilir. Bu kanaate sahip oldukları içindir ki, İspanyol kilisesi 1492'de Endülüs'de İslâm hakimiyeti sona erer ermez, kendi dinî safiyetlerini bozduklarını düşündükleri Endülüs müslümanlarına karşı acımasız bir imha hareketi başlatmıştır. Bu hareketin baş mimarlarından olan kardinal Ximenez, 1497 senesinde Gırnata'ya giderek, önce mal ve para dağıtmak suretiyle müslümanları Hristiyanlığa cezbetmek istemiştir. Ancak, Gırnata müslümanlarının bu teşebbüs karşısındaki tepkileri son derece sert oldu. 1499 ve 1500 senelerinde Gırnata'nın muhtelif bölgelerinde ayak-

48. J.A. Condé, *Histori de la Dominación de los Arabes en España*, Madrid 1820-1821, III, 256-257; Inan, Nihaye, 255-256.

49. Luis del Marmol Carvajal, *Historia de Rebelion y Castigo de los Moriscos del Reino de Granada*, Madrid 1797, Libro: 1, Capital: XXII.

landılar. Ne var ki, koca bir İspanyol ordusu karşısında bir şehrin ayaklanması ne kadar başarılı olabilirdi? Nitekim, 1500 senesi sonunda bu ayaklanma kanlı bir biçimde bastırıldı. Teslim olmayı kabul eden müslümanlara, hayatlarının bağışlanabilmesi için tek bir tercih imkanı tanındı: *Hristiyanlığa girmek*. Bu durumda, istemeye istemeye de olsa, Gırnatalı müslümanların büyük bir bölümü şeklen Hristiyanlığa girdi. Öte taraftan Gırnata'da müslümanların ellerindeki çok değerli Arapça yazmalar toplanarak şehrin en büyük meydanında yakıldı⁵⁰. Bu arada çok sayıda Müslüman kadın ve genç kız, ya tecavüze uğradılar veya esir pazarlarında satılığa çıkarıldılar. Gırnatalı bir çiftçi, bizzat şahit olduğu olayları anlatırken şöyle demektedir:

“... *Hiç bir halk, Gırnata müslümanları kadar acı gözyaşları dökmemiştir. Ben gördüklerimi anlatıyorum, sözümde mübalağa yoktur. Daha dün, üç yüz müslüman kadın ve kızın esir pazarında satılığa çıkarıldığını gördüm. Kadınlarımız tecavüze uğradılar. Bizzat ben, üç oğlumu ve iki kızımı kaybettim; elimde sadece altı aylık şu ufacak kızcağzım kaldı. Ben mazi için ağlamıyorum; zira mazi geçti, artık geri de dönmeyecek; fakat bundan sonra göreceğimiz için ağlıyorum. Bu gördüklerimize tahammül edemiyorsak, bundan sonra görüceklerimize nasıl tahammül edeceğiz? Bize taahhüplerde bulunan kral (Ferdinand)ın bizzat kendisi bu taahhüplerini bozuyorsa, onun yerine oturacaklardan ne bekleyebiliriz?”⁵¹*

Gırnatalı bu çiftçi, geleceğe dair endişelerinde hiç te haksız değildi, zira, bundan sonraki günler Endülüs müslümanları için daha büyük sıkıntılara gebe idi. Her hâlükarda beklenen, daha çok göz yaşının akması, daha fazla zulüm ve daha fazla işkenceden başka bir şey değildi. Nitekim 1524 senesinde çıkarılan bir fermanla İspanya'da kalıp ta henüz Hristiyanlığa girmemiş müslümanlardan ya hristiyan olmaları ya da ülkeyi terketmeleri istendi. Ayrıca, bu iki şıktan birine uymayanların köleleştirilecekleri, henüz dokunulamamış olan mescitlerin tamamının kiliseye çevrilecekleri; Arapçanın, Arap isimleri kullanmanın, İslâmî kıyafetler giymenin yasaklanması kararlaştırılmış bulunuyordu⁵².

Bu yasakların uygulanmasını sağlamak üzere ihdas edilen en önemli mekanizma, *engizisyon mahkemeleri* idi. Katolik Hristiyanlığın safiyetini

50. İnan, *Nihaye*, 317; C. H. Lea, *The Moriscos of Spain*, London 1901, s.32; Chejne, 120.

51. M.A. Ladero Quesada, *Granada (1232-1571)*, Madrid 1969, s.163.

52. İnan, *Nihaye*, 351-352.

korumak maksadıyla ihdas edilen bu mahkemeler, güya Allah adına sebep olduğu zulümler yüzünden Hristiyanlık ve Ortaçağ Avrupa tarihinin bir yüz karası olarak tarih sayfalarındaki yerini almış bulunmaktadır⁵³.

Endülüs Müslümanlarının Osmanlı Padişahı II. Bayezid'a gönderdikleri bir kasîde vardır ki, bu kaside, kilisenin engizisyon mahkemelerini âlet olarak kullanmak suretiyle gerçekleştirdiği zulümlerin adeta kelimelerle oluşturulmuş bir fotoğrafı gibidir. 105 beyitlik bu kâsidenin tamamını burada vermek mümkün olmamakla beraber, bir kaç beyitini vermeden de geçmek istemiyoruz:

Büyük bir felakete uğramış esirlerden size selam,

Ne büyük bir felakettir o,

*Şerefli bir hayattan sonra kır saçları yolunarak koparılan
yaşlılardan size selam*

*Daha önce kapalıyken kafirler önünde açılan yüzlerden size
selam,*

*Papazın zorla yatağa götürdüğü şerefli genç kızlardan size
selam*

*Kendilerine zorla domuz ve haram kokuşmuş etler yedirilen
yaşlılardan size selam.*

*(Kral) gözümüzü boyadığı anlaşmalara uymadı, bizi, baskı
ve güç kullanarak istemeye istemeye Hristiyanlaştırdı.*

Hiç bir müslümana ne bir kitap ne de bir Kur'an bıraktılar,

Oruç tuttuğu, namaz kıldığı bilinen herkes ateşe atılıyor,

*Bizden kiliselerine gitmeyen kişileri papaz feci bir şekilde
cezalandırıyor,*

*Peygamberimize küfretmeyi, iyi ve kötü günlerimizde onu
anmamamızı bize emrettiler.*

...

*Cahil, kaba, Arap olmayan insanların adlarıyla adlarımız
değiştirildiğinde ne kadar yazık oluyor,*

*Temiz ve paklıklarından sonra, kafirlerin çöplükleri olmala-
rı için, duvarlarla çevrilen mescidlere ne kadar yazık!*

Ezan yerine, çanlar asılan minarelere yazık!

53. İspanya'daki Engizisyon mahkemeleri, bu mahkemelerin çalışma şekli, müslümanların maruz kaldıkları baskılar ve işkenceler hakkında bkz. İnan, *Nihaye*, 328-330; C.H. Lea, *History of the Inquisition of Spain*, New York 1906; Adil Saîd Bıstavî, *el-Endelusiyyûn el-Mevârike*, Kahire 1983, s. 205 vd.; Grard Dufour, *La Inquisition Española*, Barcelona 1986.

...
*Köleleştik, ne fidye ile geri alınabilecek esirler, ne de
 şahadet getiren müslümanlarız!*⁵⁴

Bütün bu baskılar, müslümanların sadece şeklen Hristiyanlaşmalarına yetebildi. Gerçekte ise, onlar, İslâma olan bağlıklarını gizlice de olsa devam ettiriyorlardı. Nitekim Hristiyanlaştırma faaliyetlerinin başlamasının üzerinden bir asırlık bir süre geçtikten sonra, 1601 senesinde piskopos Ribera'nın hazırlayıp kraliyet katına sunduğu şu rapor da açıkça bunu göstermektedir:

*"...Hristiyanlık, İspanya Krallığı'nın temel direğidir. Fakat Moriskolar (müslümanlar), bu dine gerektiği gibi sarılmıyorlar; dinî vecibeleri gerektiği gibi yerine getirmiyorlar, domuz eti yemiyor, şarap içmiyorlar. Gerçek hristiyanlar gibi davranmıyorlar. Bütün bunlar, onların zayıf imanlı olmalarından değil, bilakis ataları gibi müslüman kalmaya olan azimlerinden, dolayısıyla de Hristiyanlığa hiç inanmamış olmalarından kaynaklanıyor. Engizisyon müfettişleri gayet iyi biliyorlar ki, onlar iki veya üç sene hapiste kaldıkları ve bu esnada kendilerine Hristiyanlığın esasları öğretildiği halde, hapisten çıkarken, öğrendiklerinden bir kelime bile hatırlamıyorlar. Kısaca onlar Hristiyanlığı bilmiyorlar, çünkü bilmek istemiyorlar."*⁵⁵

Endülüs müslümanları, kilisenin istediği şekil ve ölçüde hristiyanlaşmadıkları dolayısıyla da Hristiyanlaştırma siyaseti başarısızlıkla sonuçlandığı içindir ki, İspanyol Krallığı, meselenin halli için başka çözüm yolları aramaya başladı. Yeni teklifler ileri sürüldü. Bir teklife göre, müslümanlar belli merkezlerde toplanarak, topluca öldürülmeliydiler. Bir başka teklife göre, gemilere doldurulup denize atılmalıydılar. Bir diğer teklife göre ise, topluca sürgün edilmeliydiler. Neticede sonuncu teklif daha fazla kabule şayan bulundu ve çıkarılan bir kanunla Endülüs müslümanlarının İspanya'dan sürgün edilmeleri kararlaştırıldı. 1609-1614 seneleri arasında gerçekleşen bu sürgünle, en az yarım milyon müslüman, sırf

54. Muhammed Sevvâle'nin belirttiğine göre, bu kasidenin Cezayir Milli Kütüphanesi'nde bir nüshası bulunuyordu. Ancak, bilahere bu nüsha kaybolmuştur. J.T. Monroe, aynı kasidenin el-Makkarî'nin *Ezhâru'r-Riyâd* (Kahire 1939, I, 108-115) isimli eserinde mevcut olduğunu görmüş ve "A Curious Morisco Appeal to the Ottoman Empire" adı altında *Al-Andalus* (XXXVI, 1966, s.281-303) dergisinde İngilizce tercümesiyle birlikte neşretmiştir. Aynı kaside Muhammed Abdullah eş-Şerkavî tarafından "Vesika Endelusiyye 'an Sukûti Gırnata" (Kahire (?) ünvanıyla müstakil olarak neşredilmiş; keza Azmi Yüksel tarafından J.T. Monroe'nin çalışması esas alınarak "Endülüs'den II. Beyazîd'a Yazılan Anonim Bir Şiir" (Belleten, LII, 205, Aralık 1988, s.1575-1583) adı altında bir kısa girişle beraber Türkçeye tercüme edilmiştir.

55. Inan, *Nihaye*, 395.

başka bir inancın mesubu oldukları için, kendi öz yurtlarında yaşama haklarından mahrum bırakıldılar⁵⁶. Böylece, müslümanların dokuz asırlık Endülüs serüveni de noktalanmış oldu.

Özetle ifade etmek gerekirse:

1- Endülüs müslümanlarının 732 senesinden sonra sürüklendikleri asabiye savaşları, İspanya'yı İslâm'ın mutlak hakimiyetinden çıkararak, kuzeyi hristiyanların güneyi ise müslümanların hakimiyetinde olmak üzere ikiye bölmüş, daha da önemlisi bu ülkeyi iki taraf arasında sekiz asır sürecek bir mücadele zeminine dönüştürmüştür. Bir başka deyişle müslüman fatihler, kendi aralarında mücadeleye dalmakla adeta kendi düşmanlarını kendileri ihdas etmişlerdir.

2- Emevîler'in 756 senesinde Endülüs'ü bağımsız bir devlet haline getirerek siyasî birliği sağlaması, hristiyan ilerlemesine karşı ciddi bir engel teşkil etmiştir. Bu sayede çok erken tarihlerde gerçekleştirilecek bir zevalin önüne geçilmiştir.

3- 976 senesine kadar Endülüs'ün siyasî birliğini başarıyla temin ve temsil eden Emevî hanedanı, bu tarihten itibaren güç ve nüfuzunu yitirmeye başlamış; Amirîler ailesinin rakib bir güç olarak ortaya çıkışı, devletin bütün dengelerini alt üst etmiş ve neticede sistemi çözüm üretemez hale getirmiştir. Merkezî idarenin bu acizyeti, neticede mahallî aristokrasilerin güçlenmesine ve ülkenin bölünmesine vesile olmuştur.

4- Emevî Halifeliği'nin 1031 senesinde yıkılması üzerine, müslümanlar arasında ideal birliği ve ortak yaşama azmi kaybaldığı için, 1031-1090 seneleri arası Endülüs'de siyasî bölünmenin kemikleştiği yıllar olmuştur. Bu bölünme, tıpkı 732 senesi sonrasında olduğu gibi hristiyan İspanya için Reconquista fikrini yeniden gündeme getirmiştir. Endülüs'ün tamamının işgalini hedefleyen bu fikir uygulama konulurken tedriciliğe dayalı bir strateji takip edilmiştir. Bu strateji çerçevesinde, önce müslümanların kendi aralarındaki ihtilaflar olabildiğince tahrik edilerek zayıf düşmeleri için çalışılmıştır. Bunu, zayıflayan ve kendiliğinden temsil olmaya hazır hale gelen Endülüs şehirlerinin işgali takip etmiştir. Bu süreç, en son 1492'de Gırnata'nın teslim alınmasıyla son bulmuştur.

5- 1492'de Gırnata'nın işgaliyle Reconquistanın askerî hedefi bitmiş, dinî cephesi başlamıştır. Kendisinden başka her hangi bir dinin varlığına tahammül edemeyen İspanyol kilisesi, siyasiler üzerindeki nüfuzunu kullanarak, hristiyan hakimiyetinde kalan Endülüs müslümanlarına karşı

56. Lea, 293 vd.; İnan, *Nihaye*, 393 vd.

Hristiyanlaştırma kampanyası başlatmıştır. Engizisyon mahkemeleri, baskı, işkence ve katliam bu kampanyanın ayrılmaz birer parçası olmuştur. Ancak, bütün bunlar, müslümanları dinlerinden koparmak ve kilisenin istediği ölçüde hristiyan yapmak için yeterli olmamıştır. Bu durum, hristiyan İspanya'yı, bir asırdır tatbik etmekte olduğu imha siyasetinin son adımını atmaya, yani Endülüs müslümanlarını 1609 senesinde İspanya'dan sürmeye sevk etmiştir. Böylece, 1492'de yahudiler için kullanılan sürgün mekanizması, bu sefer müslümanlar için harekete geçirilmiş ve bu suretle en az yarım milyon insan, kendi öz yurtlarından kovulmuşlardır.